

Een euroscepticus in Brussel?

**Frits Bolkestein, lid van de Europese Commissie
(1999-2004)**

Gerrit Voerman

‘Is it possible to be both a Eurosceptic and a powerful member of the European Commission? If anyone can put that question to the test, it will probably be Frits Bolkestein.’¹ De journalist van *The Economist* was bepaald niet de enige die zich afvroeg of een gereserveerde of zelfs wantrouwende opstelling ten aanzien van het Europese integratieproces zich liet combineren met een succesvol lidmaatschap van de Europese Commissie. Toen bekend werd dat vvd-leider Frits Bolkestein eurocommissaris Hans van den Broek wilde opvolgen – in de zomer van 1998 eerst als gerucht, in het voorjaar van 1999 officieel aangekondigd – uitten vele politici en journalisten hun bedenkingen. ‘Het is merkwaardig als van alle Haagse politici uitgerekend Bolkestein in aanmerking komt voor deze Europese topfunctie. Hij was Nederlands’ eerste Euro-scepticus’, aldus *Het Parool*.² Juist de persoon die in de jaren negentig als eerste prominente politicus vraagtekens had gezet bij de traditionele Nederlandse steun aan de Europese eenwording, die een grotere rol voor het nationaal belang in Brussel bepleitte en die meende dat ‘Europa’ met de voltooiing van de intere markt eigenlijk af was, zou vijf jaar lang in het ‘dagelijks bestuur’ van de Europese Unie plaatsnemen. Daar viel weinig van te verwachten, zo was de communis opinio.

In deze bijdrage zal Bolkesteins visie op de Europese integratie uitgebreid aan de orde komen en wordt een taxatie gegeven van zijn inbreng in Brussel. Was hij inderdaad een euroscepticus? En wat is zijn rol geweest in de Europese Commissie? Bestaat er een verband tussen zijn opvattingen en zijn wapenfeiten? Alvorens deze vragen te beantwoorden, wordt eerst kort Bolkesteins loopbaan tot het midden van de jaren zeventig geschetst, voordat hij in de Nederlandse politiek actief werd. Vervolgens komt zijn snelle carrière van gewoon vvd-lid in 1975 tot fractievoorzitter in 1990 aan bod.

Frits Bolkestein tijdens een persconferentie in Brussel op 11 oktober 2000
(Foto: website Europese Commissie)

Zijn optreden als partijleider en zijn neiging om heilige huisjes in de Nederlandse politiek ter discussie te stellen – zoals de multiculturele samenleving en de Europese integratie – worden daarna beschreven. De meeste aandacht gaat uit naar zijn werkzaamheden als eurocommissaris. In de slotbeschouwing zal de vraag van de Britse journalist weer terugkomen: is het als criticus of scepticus van de Europese integratie mogelijk een invloedrijk lid van de Europese Commissie te zijn?

School, studie en Shell (1933-1975)

Frederik Bolkestein werd op 4 april 1933 in een gegoed gezin in Amsterdam geboren als de jongste van drie zonen. Zijn grootvader Gerrit Bolkestein was van bescheiden komaf, maar had het ver gebracht. Na als leraar en onderwijsinspecteur te hebben gewerkt, werd hij na zijn pensionering in 1939 minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, als lid van de links-liberale Vrijzinnig-Democratische Bond (vdb). Bolkesteins vader begon zijn loopbaan als advocaat, werd later rechter en uiteindelijk president van het gerechtshof in Amsterdam. Zijn moeder was afkomstig uit Nederlands-Indië. Zijn grootvader van moederszijde beschouwde Bolkestein eveneens als een selfmade man: door zelfstudie was hij tot bankdirecteur opgeklimmen. Zijn ouders typeerde hij als *Bildungsbürger*, meer gericht op ‘culturele ontwikkeling dan op geld verdienen’.³ Hun belangstelling ging vooral uit naar literatuur en muziek. Zijn opvoeding stond ‘in het teken van rationalisme en humanisme’; de kerk speelde er geen rol.⁴ Bolkestein kenschetste ooit het klimaat waarin hij opgroeide met de trefwoorden ‘prestatie maatschappij’ en ‘culturele idealen’.⁵ Na de bevrijding ging hij naar het Barlaeus Gymnasium in de hoofdstad. Zijn schooltijd was uitermate vormend: ‘Nadien heb ik niets fundamenteels bijgeleerd.’⁶

Nadat Bolkestein in 1951 zijn diploma had gehaald, ging hij met een studiebeurs naar de Verenigde Staten. Hier studeerde hij enkele jaren wis- en natuurkunde. In 1953 keerde hij naar Nederland terug. Aan de Gemeentelijke Universiteit in Amsterdam behaalde hij zijn kandidaatsexamen. Vervolgens ging hij wijsbegeerte studeren. Bolkestein was preses van de Algemene Studenten Vereniging Amsterdam (ASVA) en maakte deel uit van de Nederlandse Studentenraad (NSR). In september 1956 was hij namens de NSR aanwezig op een congres van de internationale communistische studentenorganisatie in Praag. In het hol van de leeuw zou hij de ‘kolonisatie’ van Polen door de Sovjet-Unie hebben bekritiseerd.⁷

In 1959 rondde Bolkestein zijn studie af. Het jaar daarop trad hij in dienst bij Shell, waarvoor hij in Oost-Afrika, Midden-Amerika, Indonesië, Engeland en Frankrijk werkte. Tussen de bedrijven door studeerde hij Nederlands recht aan de Rijksuniversiteit Leiden. Zijn loopbaan leed er niet onder: uiteindelijk bracht hij het tot directielid van Shell Chimie in Parijs, een divisie met een paar duizend werknemers.

Toetreding tot de vvd (1975)

Na een verblijf van zestien jaar in het buitenland besloot Bolkestein weer naar Nederland terug te keren. Bij bezoeken aan zijn vaderland was het hem opgevallen dat het opinieklimaat ‘erg eenzijdig’ was.⁸ De ontwikkeling van de Nederlandse samenleving in de richting van een *permissive society* en de ingrijpende politieke veranderingen waren grotendeels aan hem voorbijgegaan. Vooral het kabinet-Den Uyl, achteraf bezien het meest linkse kabinet in de Nederlandse parlementaire geschiedenis, riep bij hem hevige irritaties op. In de jaren vijftig was Bolkestein naar zijn zeggen niet echt met politiek bezig geweest, alhoewel een van zijn jeugdvrienden, de latere ambassadeur Peter van Walsum, beweerde dat hij in die tijd carrière in de pvda wilde maken en ervan droomde minister-president te worden. Bolkestein ontkent dat: ‘ik was volstrekt apolitek als student’.⁹ Wel stemde hij op de pvda, omdat partijleider Willem Drees hem wel aansprak. ‘De oude socialisten van kort na de oorlog waren praktische, sobere mensen. Drees, Hofstra, Lief tinck, Samkalden. Die hadden een goede visie.’¹⁰

Van die voorkeur voor de sociaaldemocraten was in het midden van de jaren zeventig niets meer over. Breekpunt voor Bolkestein was het optreden van Nieuw Links in de pvda, de interne pressiegroep van overwegend jongere partijleden die de partij van binnenuit wilde vernieuwen – in zijn ogen ‘een humorloze, dogmatische, elitaire en machtsbewuste beweging’.¹¹ Hij stoorde zich mateloos aan de manier waarop Nieuw Links tegen de multinationals aanschopte. Als werknemer van Shell voelde Bolkestein zich persoonlijk aangesproken.¹² Hij vond het onbegrijpelijk dat de zegeningen van de multinationals – zoals het bevorderen van de welvaart in de wereld en het verkleinen van nationalistisch geïnspireerde politieke tegenstellingen – niet breed werden gezien. Ook getuigde het denken over de Derde Wereld zijns inziens van een volslagen gebrek aan kennis; de toen wijdverbreide gedachte dat de armoede daar het Westen viel aan te rekenen, vond hij absurd. Zoveel domheid was het gevolg van ideologische blindheid van de

zelfbenoemde progressieve intellectuele elite, die de publieke opinie domineerde. Dit *gauchisme* kwam ook tot uiting in de kritiek op de NAVO en de Verenigde Staten, de vergoelijking van het communisme, het naïeve idee dat de mens 'goed' was en dat presteren niet meer hoefde.¹³

Het ergerde Bolkestein ook dat de nieuwlichters nauwelijks tegenspel kregen. 'Het intellectueel establishment dook onder in die dagen. Die mensen treft de meeste blaam; een gebrek aan burgermoed. Dat is ook de reden waarom ik de politiek ben ingegaan.' Later zou hij zeggen: 'Ik vond dat ik een Taak had.'¹⁴

In januari 1975 meldde hij zich aan bij de vvd.¹⁵ Zijn doel was lid van de Tweede Kamer te worden, omdat daar het debat over de publieke zaak werd gevoerd. De Kamerverkiezingen waren in mei 1977, de kandidatenlijsten werden in de vvd in de zomer en het najaar van 1976 opgesteld. Veel tijd had Bolkestein niet meer om enige bekendheid te krijgen in de partij 'waar ik niemand, maar dan ook niemand kende'.¹⁶ Een paar maanden later zegde hij zijn goedbetaalde baan bij Shell in Parijs – met uitstekende vooruitzichten – op en vertrok naar Nederland.¹⁷

In de vvd klopte Bolkestein aan bij partijbonzen als Hans Wiegel en Koos Rietkerk, maar hij kwam er snel achter dat de partijtop niet op zijn komst zat te wachten. Deze lauwe ontvangst weerhield hem er niet van om zich te presenteren. Hij schreef opiniestukken voor *NRC Handelsblad* en trok het land door om zichzelf op afdelingsvergaderingen aan te prijzen. Zijn inspanningen leverden hem plaats 34 op de kandidatenlijst op – te laag om in mei 1977 verkozen te worden. Omdat het cda na de verkiezingen uiteindelijk niet met de pvda maar met de vvd een kabinet vormde, met als gevolg dat verschillende liberale Kamerleden tot de nieuwe regering toetraden, kwam Bolkestein in januari 1978 alsnog in de Kamer. Het eerste deel van zijn missie was geslaagd.

Tweede Kamerlid, staatssecretaris, minister (1978-1990)

In de Tweede Kamer viel Bolkestein al snel op. Het weekblad *Haagse Post* noemde hem na een jaar de opmerkelijkste debutant in de vvd-fractie. Dat hij in het oog sprong, had alles te maken met zijn drijfveren. 'Ik heb [...] in de politiek een instinctmatige reactie tegen alles wat modicus is, tegen effectbejag,' verklaarde hij.¹⁸ Op geharnaste wijze gaf hij uiting aan de standpunten van de vvd, waarbij hij vooral links tegen de haren instreek. Hij nam scherp stelling tegen het communisme, dat hij als een bedreiging zag

voor het vrije Westen. In het verlengde daarvan was hij voor de productie van de zeer omstreden neutronenbom en voor de plaatsing van kruisraketten. Een olie-embargo tegen het apartheidsregime in Zuid-Afrika wees hij af.¹⁹ Hij was voorstander van handelsbetrekkingen met Taiwan en de levering van duikboten, wat China er ook van mocht vinden. Dat hij daarbij ook wel eens in botsing kwam met vvd-bewindslieden, deerde hem niet. Bolkestein was een hardliner, die niet bereid was met meel in zijn mond te spreken. 'Ik zit daar niet in de Kamer om zoete broodjes te bakken. Daar heb ik mijn carrière in het bedrijfsleven niet voor opgegeven.'²⁰

Bolkestein stak zijn ambities niet onder stoelen of banken. Na de Kamerverkiezingen van september 1982 had hij gehoopt op een ministerschap, maar hij werd in het eerste kabinet-Lubbers staatssecretaris van Economische Zaken, belast met buitenlandse handel, zij het dat hij zich in het buitenland minister mocht noemen. Bij de Kamerverkiezingen in 1986 verloor de vvd bijna een kwart van de stemmen. Bolkestein hield hiervoor partijleider Ed Nijpels verantwoordelijk. Na zich bij enkele voormalige partijaanvoerders van steun te hebben verzekerd, opende hij de dag na het electorale echec tijdens een fractievergadering de frontale aanval op Nijpels, met als gevolg dat deze na de kabinetsformatie als partijleider plaatsmaakte voor Joris Voorhoeve.²¹ Bolkestein kwam voor deze positie niet in aanmerking. Een ministerschap – het liefst van Economische Zaken of Defensie – zat er voor hem evenmin in. Hij keerde weer terug naar de Kamerfractie, als vicefractievoorzitter. In september 1988 volgde Bolkestein zijn partijgenoot Wim van Eekelen op als minister van Defensie, toen deze tussentijds moest aftreden.

Lang bekleedde Bolkestein het ministerschap niet. In mei 1989 kwam het tweede kabinet-Lubbers ten val door toedoen van de Tweede Kamerfractie van de vvd, die het oneens was met de regeringsplannen om het reiskostenforfait af te schaffen. De samenwerking tussen de liberalen en christendemocraten die in 1982 was begonnen, liep op de klippen. De vvd verloor bij de Kamerverkiezingen in september bijna een vijfde van haar zetels en belandde in de oppositie. Toen een halfjaar later de gemeenteraadsverkiezingen ook op een forse nederlaag uitliepen, waren Voorhoeves dagen als partijleider geteld. Op 30 april 1990 trad hij terug; de Tweede Kamerleden wezen bij acclamatie Bolkestein als hun nieuwe voorzitter aan.

Partijleider (1990-1998)

Bolkesteins start als fractievoorzitter was niet overtuigend. Na zijn vuurdoop bij de Algemene Beschouwingen in de herfst van 1990 oordeelde de pers uitgesproken negatief over zijn zwakke optreden: hij zou niet adrem genoeg zijn geweest, zijn zaakjes niet kennen en een gebrek aan humor hebben.²² Bolkestein gaf achteraf zijn critici deels gelijk; hij zou de 'techniek van het theater in de Tweede Kamer' nog niet in de vingers hebben gehad.²³ Desalniettemin verliepen de eerste verkiezingen voor de Provinciale Staten die in maart 1991 onder zijn leiding plaatsvonden, relatief succesvol: voor het eerst sinds 1982 werd er weer winst behaald.

Ook slaagde Bolkestein erin de vvd na al het interne gekrakeel in rustiger vaarwater te brengen. Met zijn nuchtere, stoïcijnse persoonlijkheid was hij de ideale aanvoerder in een partij waar de sentimenten in de jaren tachtig hoog konden oplopen. Aan zijn bedaarde maar ook afstandelijke aanpak zat echter ook een keerzijde. Bolkestein moest niets hebben van de liberale joviale gezelligheid. 'Hij stelt zich gereserveerd op. Hij mist de persoonlijke charme van iemand als Wiegel', aldus Gerry van der List, die in die tijd speeches voor hem schreef.²⁴

De Kamerverkiezingen in mei 1994 werden voor de vvd een groot succes; de liberalen behaalden twintig procent van de stemmen en wonnen negen extra zetels. Zij gingen met de pvda en d66 de regering vormen, voor het eerst sinds 1918 zonder de confessionele partijen. Tot deze zogeheten 'paarse' coalitie trad Bolkestein niet toe; hij gaf er de voorkeur aan om als partijleider in de Tweede Kamer te blijven zitten. Hij achtte het risico te groot dat de vvd als kleinere partner aan identiteit zou inboeten.²⁵ Meer op afstand van de regering gezeten, verwierf hij zich zo grotere ruimte voor zijn dissidente ideeën. Met opmerkelijke uitspraken, die zich regelmatig tegen het kabinetsbeleid richtten, haalde hij veelvuldig het nieuws. Electoraal legde Bolkesteins dualisme de vvd geen windeieren. Bij de Statenverkiezingen van 1995 werd de partij voor het eerst de grootste van het land, en bij de Kamerverkiezingen van 1998 kreeg ze bijna een kwart van de stemmen, een historisch hoogtepunt. De liberalen zetten de samenwerking met pvda en d66 in Paars voort.

Dat Bolkestein zo'n electoraal succesnummer zou worden, was nogal onverwacht. Hij was een vormelijk, gereserveerd persoon, niet iemand die meteen warme gevoelens opriep. Daarbij kwam dat hij geen pragmatisch, maar een uitgesproken ideologisch politicus was, veel meer dan men van een liberaal zou verwachten. Zoals vermeld was Bolkestein een geharnast

tegenstander van het linkse gedachtegoed van de maakbaarheid van de samenleving door de staat, dat in de jaren zeventig hoogtij vierde. Zijn aantrekkingskracht op de kiezers lijkt vooral te hebben gescholen in de tegendraadse wijze waarop hij enkele heilige huisjes in de Nederlandse politiek ter discussie stelde, zoals ontwikkelingssamenwerking, de multiculturele samenleving en de positieve houding ten aanzien van de Europese integratie. Met zijn aanvallen op deze taboes ontwikkelde Bolkestein zich tot 'spreekbuis van de conservatief ingestelde *gewone man*', ondanks zijn geaffecteerde taalgebruik en intellectualistische uitstraling.²⁶

Op het terrein van de ontwikkelingssamenwerking joeg Bolkestein vooral coalitiepartner PVDA in de gordijnen. Hij vond een speciale minister voor Ontwikkelingssamenwerking volstrekt overbodig, wilde ontwikkelingshulp vervangen door noodhulp en zag geen enkele reden voor de Nederlandse praktijk om een hoger bedrag aan ontwikkelingshulp te besteden dan internationaal was overeengekomen. De uitgaven dienden dan ook te worden bevroren of verlaagd.²⁷

Veel geruchtmakender waren Bolkesteins opvattingen over etnische minderheden, die hij aan het begin van de jaren negentig formuleerde.²⁸ In september 1991 stelde hij dat de westerse liberale democratieën een hogere vorm van beschaving kenden dan de islamitische wereld, vanwege de scheiding van kerk en staat, de vrijheid van meningsuiting en de verdraagzaamheid. In Nederland wonende moslims dienden zich aan deze fundamentele, universeel geldende beginselen aan te passen. Hierover kon niet worden gemarchandeerd; 'onze multiculturele samenleving kent dus grenzen'.²⁹ Het behoud van de eigen culturele identiteit van de nieuwkomers achtte Bolkestein niet wenselijk, omdat de integratie daaronder zou lijden. Ook drong hij aan op aanscherping van het 'ruimhartige' Nederlandse asielbeleid; asielzoekers zouden zoveel mogelijk in de eigen regio moeten worden opgevangen en er dienden quota voor de toelating van migranten te worden ingesteld.³⁰

Bolkesteins uitspraken kwamen hem op veel kritiek te staan van organisaties van buitenlanders. Politici van andere partijen verweten Bolkestein dat hij zich schuldig maakte aan 'stemmingmakerij'; premier Kok meende dat hij aan 'onderbuikgevoelens' zou appelleren.³¹ CDA-europarlementariër Hanja Maij-Weggen vergeleek hem met de Belgische extreemrechtse politicus Filip Dewinter. Ook in eigen kring wekte Bolkestein weerstand. Oud-vvd-leider Nijpels sprak van populisme; hij vond het minderheden-debat 'te ongenueanceerd', partijgenoot Frank de Grave vond de toon 'wel erg hard en zakelijk'.³² Bolkestein hield echter vast aan zijn standpunt dat

het noodzakelijk was het minderhedenthema onomwonden aan de orde te stellen. ‘Het probleem leeft bij mensen in het land, maar het is ten dele in een taboesfeer gekomen. Daar wil ik het uit halen.’³³

Europese integratie

Een ander terrein waar Bolkestein de Haagse gemoedsrust verstoorde, was Europa. Niet alleen zijn collega-politici, maar ook zijn eigen partij kreeg het daarbij behoorlijk met hem te stellen. Na de Tweede Wereldoorlog waren de liberalen na een aarzelend begin gaandeweg steeds enthousiaster geworden over het proces van Europese integratie.³⁴ De vvd beschouwde economische eenheid – de totstandkoming van een gemeenschappelijke markt – als een voorwaarde voor de verwezenlijking van politieke eenwording. In de jaren zestig en zeventig werd die federale doelstelling steeds luider benadrukt. Zo verklaarde de in 1971 aangetreden partijleider Wiegel op een vvd-congres: ‘Ons Europees liberaal ideaal is en blijft een supra-nationale Europese regering, gecontroleerd door een rechtstreeks gekozen supra-nationaal Europees parlement.’³⁵

Bij het aantreden van Bolkestein als partijleider in 1990 was de vvd nog uitgesproken federalistisch. De partij vond het ‘logisch [...] dat regelgeving in toenemende mate uit Brussel komt en steeds minder uit de verschillende hoofdsteden van de landen der Europese Gemeenschap’.³⁶ Maar op 9 mei 1992 werd er een partijbijeenkomst gehouden waar de stelling ter discussie stond dat de vvd ernaar moest ‘blijven streven dat de Europese Gemeenschap zich ontwikkelt tot een unie op federatieve grondslag’.³⁷ De nieuwe partijleider bleek geheel anders tegen het federale ideaal van zijn partij aan te kijken. Bolkestein had er al in 1986 op gewezen dat aan de overdracht van nationale bevoegdheden aan supranationale organen naast voordelen zeker ook nadelen kleefden. Hij waarschuwde tegen het risico van een extra bestuurslaag, ‘waarin ook de “eigen” belangen van dat apparaat een rol gaan spelen’.³⁸

In september 1991 vroeg Bolkestein zich aan het slot van zijn redevoering op de partijraad bijna tussen neus en lippen door af of de Europese Gemeenschap een federatie of confederatie moest worden, een vraag die waarschijnlijk enkele decennia eerder in de vvd voor het laatst was gesteld, en dan vrijwel zeker door de wat excentrieke senator Harm van Riel. Bolkesteins antwoord was helder: Nederland diende op Europees niveau een statenbond te verkiezen boven een bondsstaat teneinde zijn ‘volken-

rechtelijke en culturele identiteit' te bewaren. 'Vandaar dat ik zeg: een Europese federatie is een illusie!'³⁹ Bolkestein vond het streven naar een Europese federatie niet realistisch, omdat de grote landen nooit de zeggenschap over hun buitenlands beleid zouden opgeven. Bovendien was er geen Europees volk, geen Europese openbare mening en geen Europese burger waarop het federalisme kon rusten. Bolkestein zag de toekomst van de Gemeenschap als 'een confederatie, een statenbond, met een aantal federale trekken, vooral op economisch terrein'.⁴⁰

Bolkesteins *Umwertung aller Werte*, zoals hij het zelf aanduidde, viel met name slecht bij zijn partijgenoten in het Europees Parlement, Florus Wijnbeek en Gijs de Vries, oud-europarlementariër Hans Nord en Van Eekelen, voorzitter van de Europese Beweging Nederland.⁴¹ Zij verloren echter het pleit. Op de partijraad in juni 1992 viel het doek voor het lang beleden federale en communautaire ideaal. In plaats van een 'Unie op federale grondslag' streefde de vvd vanaf dat moment naar een Unie waarin 'een aantal gemeenschappelijke aangelegenheden langs federale weg wordt behartigd'. Het leek een woordenspel, maar erachter lag een wereld van verschil. Bolkestein wenste een 'mini-EG', een Europa met 'beperkte bevoegdheden'. Voor de pers was het duidelijk: de 'eurofielen' hadden het afgelegd tegen de eurosceptische Bolkestein.⁴²

Hoewel het nieuwe standpunt van de vvd sterk afweek van de (traditioneel) federale opstelling van de Nederlandse regering, had het geen negatieve gevolgen voor de houding van de liberalen ten aanzien van het Verdrag van Maastricht, dat in december 1991 was overeengekomen. Bolkestein toonde zich hierover 'gematigd tevreden'. Hij was lovend over de komst van de Economische en Monetaire Unie (EMU) en de euro, omdat hiermee wisselkoersrisico's werden weggenomen, concurrerende devaluaties onmogelijk gemaakt en de transactiekosten verlaagd. 'De creatie van een Europese munt sluit naadloos aan bij de interne markt.'⁴³ Evenzeer content was de vvd-leider met de intergouvernementele besluitvorming ten aanzien van het buitenlands en veiligheidsbeleid van de Unie. Wanneer de grote lidstaten hun vetorecht zouden kwijtraken, was de kans groot dat zij hun eigen gang zouden gaan, hetgeen voor Nederland riskant kon zijn – unanimitieit zou de stem van Den Haag versterken.

Wat Bolkestein in het verdrag stoorde, was dat het slechts lippendienst beleid aan het beginsel van subsidiariteit, dat er wel in was opgenomen. In plaats van zich te beperken tot kerntaken als de interne markt, was het aantal terreinen waarop de Unie bevoegd was sterk uitgebreid: zo ging Brussel zich ook met het sociaal beleid bemoeien. Ook kante Bolkestein

zich tegen wat hij de ‘interne ontwikkelingshulp’ noemde, de zogeheten Cohesiefondsen, waarmee de armere lidstaten financieel werden gesteund. Tegen de vergelijkbare Structuurfondsen had hij al in 1987 bezwaar gemaakt; vrije marktwerking en dus concurrentie waren veel beter voor de economische ontwikkeling dan kapitaaloverdracht, zo wist hij uit eigen ervaring als Sheldirecteur.⁴⁴

Bij de beoordeling van het Verdrag van Maastricht formuleerde Bolkestein het kader waarbinnen het proces van Europese integratie zich zou moeten voltrekken. Als grondregel gold: ‘het bestuur zo dicht mogelijk bij de burger’. Overheveling van bevoegdheden naar het Europese niveau, waarbij te allen tijde sprake moest zijn van reële democratische controle, mocht dan ook alleen om zwaarwegende redenen plaatsvinden: in de eerste plaats vanwege de totstandkoming van de interne markt, dus om economische barrières te slechten; ten tweede om grensoverschrijdende problemen effectief te lijf te gaan (zoals milieuvervuiling, internationale criminaliteit en grootscheepse migratie); en ten slotte om potentiële schaalvoordelen op Europees niveau te verwezenlijken. Bolkestein was zeer terughoudend bij de overdracht van soevereiniteit van nationaal naar Europees niveau, omdat er in zijn optiek geen ‘Europese burger’ zou bestaan.⁴⁵

In de loop van de jaren negentig baarde Bolkestein vaker opzien met zijn opvattingen over Europa. In februari 1995 pleitte hij ervoor de Nederlandse bijdrage aan de Europese Unie te verminderen. Sinds een paar jaar betaalde Den Haag meer aan Brussel dan dat het ontving, en dat verschil zou alleen maar groter worden.⁴⁶ In maart 1996 leverde de vvd-leider felle kritiek op het voornemen van de Nederlandse regering om het vetorecht op te geven in de Europese Raad inzake het gemeenschappelijk buitenlands en veiligheidsbeleid (GBVB). Een jaar later oogstte hij storm toen hij zich mordicus tegen een toekomstig Turks EU-lidmaatschap verklaarde: ‘Als we dat doen, kunnen we de Europese Unie wel opdoeken.’ Hij vreesde dat de Turkse gemeenschappen in Duitsland en Nederland vele Turkse migranten zouden aantrekken. Meer in het algemeen vond Bolkestein dat Turkije niet in de Unie thuishoorde omdat het land niet de grote ‘formatieve gebeurtenissen’ van de Europese geschiedenis, zoals de Renaissance, de Verlichting en de opkomst van de democratie, had gekend. Het behoorde niet tot het ‘Europese beschavingsgebied’ – net zomin als Rusland en Oekraïne, die naar zijn mening ook niet in de EU thuishoorden, maar de Midden- en Oost-Europese landen zeker wel.⁴⁷

Met het in juni 1997 overeengekomen Verdrag van Amsterdam – dat door de vvd werd aanvaard – kwamen de EMU en dus invoering van één

Europese munt een stap dichterbij. Bolkestein drong erop aan dat de strenge toelatingscriteria voor de deelnemende landen – met name een financieringstekort van hooguit drie procent – strikt gehandhaafd zouden worden. Vooral wat betreft Italië – een van de landen ‘die met waterverf knoeien om hun begrotingstekort te verminderen’ – was hij bang dat met de eisen gejongleerd zou worden.⁴⁸ Wanneer landen niet aan de normen zouden voldoen, moest Den Haag niet meedoen. De kans op inflatie binnen de EMU was dan te groot, met als gevolg voor Nederland dat de spaartegoeden en de pensioenen zouden worden aangetast. Uiteindelijk stemde Bolkestein in april 1998 toch in met Italiaanse deelname aan de elf landen tellende EMU – onder hoongelach van de Tweede Kamer.⁴⁹

Al met al was het niet verwonderlijk dat Bolkestein in de media ‘euro-sceptisch’ werd genoemd, ook al had hijzelf weinig op met die aanduiding. Economische en monetaire samenwerking op communautaire basis vond de VVD-leider uitstekend, maar in politiek opzicht behoorde het intergouvernementalisme naar zijn mening de toon aan te geven en moest Europa terughoudendheid betrachten. Daarnaast diende de Nederlandse opstelling bepaald te worden door het nationale belang, niet door een vaag federalistisch ideaal. Toen na de Kamerverkiezingen van mei 1998 voor het eerst Bolkesteins naam in verband werd gebracht met het lidmaatschap van de Europese Commissie, was het ongelooft groot – en dat was begrijpelijk.

Bolkestein naar Brussel (1998-1999)

Na de Kamerverkiezingen in mei 1998 zetten PVDA, D66 en VVD de paarse coalitie voort. Bolkestein hield voor de buitenwacht de mogelijkheid open dat hij vicepremier en minister van Buitenlandse Zaken zou worden, maar had inmiddels zijn zinnen gezet op de functie van lid van de Europese Commissie als opvolger van Van den Broek, wiens termijn begin 2000 zou aflopen.⁵⁰ Tijdens de formatieonderhandelingen sprak hij hierover met Kok. De demissionaire premier, die weer leiding aan het komende kabinet zou geven, sprak na een nacht bedenktijd tegenover Bolkestein zijn steun voor diens benoeming uit – wellicht was hij de liberale stoorzender in de Tweede Kamer liever kwijt dan rijk.

Op 18 juli 1998, nadat zijn fractie met het concept-regeerakkoord had ingestemd, kondigde Bolkestein zijn vertrek aan uit de Tweede Kamer, op een termijn van zo’n anderhalf jaar. Vlak daarna trad hij terug als fractievoorzitter, nadat hij Hans Dijkstal als zijn opvolger had aangewezen.

Bolkestein verklaarde nadrukkelijk dat hij beschikbaar was voor andere politieke functies. Hij repte niet van zijn belangstelling voor de Europese Commissie, maar inmiddels deed dat gerucht al wel in de media de ronde. Zoals al vermeld, maakten journalisten geen geheim van hun verbazing en vroegen zich af 'of zo'n functie uitgerekend bij de euroscepticus Bolkestein (economische samenwerking ja, politieke unie nee) past'. Ook werden er op andere gronden vraagtekens gezet bij zijn geschiktheid. *Het Parool* vond hem te oud, twijfelde aan zijn capaciteiten als onderhandelaar en meende dat hij nauwelijks internationale ervaring had.⁵¹

Premier Kok had Bolkestein dan wel zijn steun toegezegd, maar de benoeming van de liberaal was bepaald geen gelopen race. In juni 1999 spraken Kok en de liberale minister van Buitenlandse Zaken Jozias van Aartsen op de Europese Raad van staatshoofden en regeringsleiders in Keulen over zijn kandidatuur met Romano Prodi, die in maart door de Europese Raad in Berlijn als voorzitter van de nieuwe Europese Commissie was aangewezen na het voortijdige vertrek van de Commissie-Santer. De Italiaan, die premier was geweest ten tijde van de toetreding van Italië tot de EMU, had niet alleen moeite met de laetdunkende opmerkingen van Bolkestein destijds over Romes lidmaatschap van de muntunie, maar voorzag ook problemen met het Europees Parlement – 'vanwege mijn eurosceptis', zo tekende Bolkestein in zijn dagboek op.⁵² Prodi wilde het Europees Parlement niet meteen al met de komst van een eurosceptische commissaris voor het hoofd stoten. Bijna had de aankomend Commissievoorzitter Bolkesteins benoeming geblokkeerd, maar mede door de vasthoudendheid van Van Aartsen kwam deze toch rond.

In april 1999, terwijl de politieke partijen zich opmaakten voor de Europese verkiezingen van juni, maakte de VVD bekend dat Bolkestein zich kandidaat had gesteld voor de Europese Commissie. De meeste partijen reageerden kritisch. Volgens europarlementariër Hedy d'Ancona (PVDA) miste Bolkestein passie voor Europa; haar christendemocratische collega Maij-Weggen verwachtte van hem geen vernieuwing. Tweede Kamerfractievoorzitter Paul Rosenmöller van GroenLinks verwachtte dat Bolkestein 'zelfs nog als een rem zou fungeren in de Brusselse slakkenvaart'.⁵³ Zijn partijgenoot Joost Lagendijk, die zitting had in het Europees Parlement, stelde zelfs een kritische bloemlezing van uitspraken van Bolkestein over de Europese Unie op, die in vier talen verscheen.⁵⁴

Begin juli presenteerde Prodi zijn nieuwe Commissie. Bolkestein kreeg met Interne Markt en Belastingen een van de zwaarste en invloedrijkste portefeuilles. De Nederlandse regering had ingezet op Mededinging, maar

Bolkestein was tevreden met zijn pakket.⁵⁵ Van de Commissie maakte een aantal zwaargewichten deel uit, zoals de Fransman Pascal Lamy (Buitenlandse Handel), de Brit Chris Patten (Externe Betrekkingen) en de Italiaan Mario Monti (Mededinging), die in de voorgaande Commissie-Santer Bolkesteins portefeuille had gehad. De helft van de twintig leden was sociaaldemocraat. Bolkestein viel op: hij was de oudste eurocommissaris en ook de enige uitgesproken liberaal. Dat hij deze functie bekleedde, was zo ongeveer de vervulling van 'een jongensdroom'; toen hij eind jaren zeventig lid werd van de Tweede Kamer, had hij deze post al gezien als de bekroning van zijn politieke loopbaan.⁵⁶

Evenals de andere kandidaat-eurocommissarissen moest Bolkestein zich in het Europees Parlement tijdens een hoorzitting presenteren. Het Parlement diende de samenstelling van de Commissie als geheel goed te keuren, over een individuele commissaris had het geen zeggenschap. Bolkestein werd op 6 september door het Parlement aan de tand gevoeld. Gezien zijn imago van euroscepticus en de vijanden die hij met zijn stijl van politiek bedrijven in de Nederlandse politiek had gemaakt, kon de voormalige vvd-aanvoerder zijn borst nat maken. Lagendijk had zijn collegaparlementariërs al uitgebreid geïnformeerd over de eurosceptische opstelling van Bolkestein; Maij-Weggen had Prodi persoonlijk diens kandidatuur ontraden.⁵⁷

Tijdens de hoorzitting kwam Bolkestein niet echt in de problemen, misschien mede omdat zijn toon niet zo provocatief was als bij andere gelegenheden wanneer hij over de politieke kant van de Europese integratie sprak. De Duitse christendemocraat Klaus-Heiner Lehne meende dat Bolkestein nu veel positiever over het Europees Parlement sprak dan vroeger; hij vond hem veranderd van 'Saulus in Paulus'. In dezelfde geest sprak de Nederlandse sociaaldemocrate Joke Swiebel over 'twee Bolkesteins [...], die van vóór en die van ná zijn kandidaatstelling'.⁵⁸ PVDA-delegatieleider Max van den Berg merkte achteraf cynisch op dat Bolkestein 'van vegetariër vleeseter is geworden'.⁵⁹

Bolkestein verdedigde zich door zijn kritische opmerkingen ten aanzien van de Europese integratie te plaatsen binnen de context van de Nederlandse publieke opinie, die volgens hem werd gekenmerkt door 'een overdreven internationalisme'. Zijn opstelling zou volkomen passen 'binnen de hoofdstroom van het Europese debat'. Hij beklemtoonde dat hij 'absoluut' niet tot de echte eurosceptici behoorde.⁶⁰ Uiteindelijk kreeg Bolkestein van het Parlement het groene licht. Bij zijn toetreding tot de Commissie legde

hij het voorzitterschap neer van de Liberale Internationale, dat hij sinds 1996 had bekleed.

Bolkestein als eurocommissaris (1999-2004)

Tot de belangrijkste taken van de Commissie-Prodi behoorden de invoering van de euro (in januari 2002) en de uitbreiding van de Unie met tien nieuwe lidstaten (in mei 2004) – beide projecten die al voor haar aantreden op de rails stonden. Bolkestein was hier niet direct bij betrokken. Tijdens de hoorzitting in het Europees Parlement had hij aangekondigd er als euro-commissaris in de eerste plaats op te willen toezien dat de bestaande Europese wetgeving door de lidstaten beter zou worden toegepast. Als tweede prioriteit stelde hij op korte termijn een strategie in het vooruitzicht die erop was gericht het potentieel van de interne markt ten volle te benutten, onder meer wat betreft de financiële diensten. Ook wilde hij de fiscale barrières afbreken die de vervolmaking van de interne markt in zijn ogen in de weg stonden.⁶¹ Gedurende zijn periode in Brussel heeft Bolkestein nauwgezet gewerkt aan de verwezenlijking van deze doelstellingen.

Hoeder van de verdragen: inbreukprocedures en Stabiliteitspact

Van het allergrootste belang achtte Bolkestein de tijdige omzetting van de Europese richtlijnen met betrekking tot de totstandbrenging en werking van de interne markt in nationale wetgeving, en de juiste toepassing ervan. Hij vond het onaanvaardbaar dat lidstaten laks waren met de uitvoering van de door de Raad en het Parlement vastgestelde besluiten. De Commissie probeerde hen met zachte hand aan te moedigen door het in 1997 invoeren van het ‘single market scoreboard’, waarop werd bijgehouden in welke mate de lidstaten de richtlijnen en verordeningen hadden geïmplementeerd.

Daarnaast bleef de harde aanpak bestaan: tegen lidstaten die in gebreke bleven, werd de ‘inbreukprocedure’ gestart, het klassieke instrument van de Commissie om de inachtneming van het Europese recht af te dwingen en te waarborgen. Wanneer de Commissie na een klacht of na eigen onderzoek vermoedt dat er sprake is van incorrecte tenuitvoerlegging of toepassing van interne marktregels, kan zij de betreffende lidstaat een aanmaningsbrief sturen en eventueel voor het Europese Hof van Justitie dagen. Na zijn aantreden had Bolkestein aangekondigd het toezicht te zullen verscherpen om zo het omzettingsproces te versnellen. Hij was hierbij redelijk succesvol.

In mei 2000 was de ‘omzettingsachterstand’ gemiddeld 3,5 procent per lidstaat, in juni 2004 2,2 procent. In november van dat jaar, aan het einde van Bolkesteins termijn, was het echter weer gestegen tot 2,9 procent (het betreft hier de vijftien ‘oude’ lidstaten; met de tien nieuwe erbij lag het aandeel op 3,6 procent). Bolkestein was hierover ontevreden; de vertraging remde immers de economische ontwikkeling: ‘Everyone loses out if some do not play by the rules.’⁶²

De meeste inbreukprocedures die de Commissie inleidde, kwamen op het conto van Bolkestein, simpelweg omdat de interne markt de meest richtlijnen kende. De onder hem ressorterende ambtelijke diensten waren door de bank genomen goed voor de helft van alle inbreukzaken. Zo pakte Bolkestein Spanje aan wegens staatssteun aan scheepswerven en startte hij een procedure tegen de Amerikaanse softwareproducent Microsoft. Een van de meest spraakmakende procedures was die tegen Duitsland vanwege het *Dosenpfand*. In Duitsland konden consumenten sinds 2003 het statiegeld op wegwerpflessen of -blikjes alleen terugkrijgen in de winkel of kiosk waar ze die gekocht hadden. Om niet te hoeven voldoen aan de verplichting dit ‘leeggoed’ in te nemen, haalden grote winkelketens producten met een eenmalige verpakking uit hun assortiment. Hiervan werden vooral producenten uit andere landen uit de Europese Unie de dupe; vanwege de grote geografische afstanden maakten zij vaak gebruik van wegwerpverpakkingen.

Bolkestein achtte de Duitse statiegeldregeling een belemmering voor de interne markt en wilde een inbreukprocedure starten. Kanselier Gerhard Schröder verzette zich daar met alle macht tegen en kreeg een paar keer uitstel van de Commissie-Prodi. In oktober 2003 kreeg Bolkestein van de Commissie het groene licht om Berlijn officieel te verzoeken de regeling op korte termijn aan te passen.⁶³ Mocht de Duitse regering dat niet doen, dan zou zij gedaagd worden voor het Europese Hof van Justitie. De verhouding van Bolkestein met Berlijn raakte mede door deze kwestie behoorlijk verstoord; Schröder beschouwde de Nederlandse eurocommissaris als een ‘marktfetisjist’ en noemde hem een ‘unsäglicher Mensch’.⁶⁴

In de Commissie wierp Bolkestein zich op als een van de bewakers van het Stabiliteits- en Groei Pact (SGP), dat de stabiliteit van de euro moest waarborgen. Onderdeel hiervan was dat het begrotingstekort van een lidstaat niet boven de drie procent van het bruto binnenlands product mocht uit komen. Toen de tekorten van Duitsland en Portugal uit de hand dreigden te lopen, wilde de Commissie optreden, maar de Ecofin, de Raad van de ministers van Financiën van de lidstaten, voorkwam dat. Bolkestein ergerde zich eraan dat de lidstaten na de invoering van de euro al zo snel de regels

overtraden die zijzelf hadden afgesproken: ‘het is net zo moeilijk voor een democratisch verkozen politicus een sober begrotingsbeleid te voeren als voor een hond om een worstvoorraad aan te leggen’.⁶⁵ Hij kwam in aanvaring met Prodi toen deze het Stabiliteitspact publiekelijk als ‘stupide’ had gekwalificeerd. Voor de Nederlandse televisie noemde Bolkestein de uitspraken van zijn voorzitter ‘bedenklijk en zeer onverstandig’. Prodi eiste een verklaring, maar Bolkestein gaf hem te kennen dat wanneer de Commissie formeel zou menen dat het pact zou moeten worden gewijzigd, hij zou opstappen.⁶⁶

Later moest Bolkestein toezien dat Duitsland en Frankrijk probeerden de regels van het pact naar hun hand te zetten, opnieuw omdat de Ecofin daartoe ruimte bood. De Europese Commissie liet het er niet bij zitten en legde – met instemming van Bolkestein – de zaak voor aan het Europese Hof van Justitie in Luxemburg. Het Hof sprak een salomonsoordeel uit: enerzijds had de Ecofin de door de Commissie voorgestelde procedures tegen Duitsland en Frankrijk niet mogen stilleggen, anderzijds was het van mening dat de ministers van Financiën wel de bevoegdheid hadden om bij meerderheid de aanbevelingen van de Commissie te negeren.⁶⁷ Eind 2004 besloot de Commissie Parijs en Berlijn niet alsnog aan te pakken, omdat de verwachting was dat beide landen in 2005 weer in de pas zouden lopen. In maart van dat jaar versoepelde de Europese Raad overigens de regels van het pact enigszins.

Financiële markt en belastingen

Bolkesteins taak als eurocommissaris van Interne Markt en Belastingen was niet alleen toe te zien op de tenuitvoerlegging van de Europese regels door de lidstaten, maar ook de maximale benutting van het potentieel van de interne markt te bevorderen. Het gesternte waaronder hij van start ging, leek voor die doelstelling erg gunstig. Enkele maanden na het aantreden van de Commissie-Prodi formuleerde de Europese Raad, in maart 2000 in Lissabon, als ambitie dat de Unie in 2010 de meest concurrerende en dynamische kenniseconomie van de wereld moest zijn. Belangrijk onderdeel van deze zogeheten ‘Lissabon-strategie’ was de versnelde liberalisering van de markten van de EU – het terrein van Bolkestein.⁶⁸ Vele met name genoemde onderdelen van de Lissabonstrategie zaten in zijn portefeuille: regels voor de elektronische handel, de verwijdering van belemmeringen voor grensoverschrijdende dienstverlening, de versnelde liberalisering van de posten, de spoorwegen, elektriciteits- en gasmarkt, de modernisering van

de regelgeving met betrekking tot openbare aanbestedingen, de integratie van financiële markten, meer ruimte voor pensioenfondsen en nog veel meer. Bolkestein kon er goed mee uit de voeten; het was 'vvd-beleid'.⁶⁹

Een belangrijke taak voor Bolkestein was het uitvoeren van het 'Actieplan voor financiële diensten', dat nog door de demissionaire Commissie-Santer in mei 1999 was vastgesteld. De komst van de euro als eenheidsmunt bood de mogelijkheid om tot een geïntegreerde Europese financiële markt te komen, die de kosten voor het lenen van kapitaal substantieel zou reduceren. Om zo'n goed werkende markt tot stand te brengen, moesten belemmeringen voor het aantrekken van kapitaal binnen de Unie worden opgeheven. Daarnaast beoogde het plan onder meer de grensoverschrijdende financiële dienstverlening te bevorderen, de financiële verslagen van beursgenoteerde ondernemingen te standaardiseren (waardoor ze onderling eenvoudiger te vergelijken waren), de informatieverstrekking te verbeteren aan consumenten die hun spaargelden in het buitenland beleggen, grensoverschrijdende 'kleine betalingen' (pinnen in het buitenland) goedkoper te maken, enzovoort. Al met al bevatte het plan 42 wetgevingsvoorstellen. In januari 2004 waren er 37 van uitgevoerd – 'an unprecedented success rate for an EU legislative programme of this scale and complexity', vond Bolkestein zelf.⁷⁰ Het was nog te vroeg om te zien tot welke resultaten dit zou leiden, omdat de meeste richtlijnen nog in nationale wetgeving moesten worden omgezet.

Ook op fiscaal gebied wilde Bolkestein zoveel mogelijk hindernissen voor de optimale benutting van de interne markt wegruimen. Het belastingendossier dat hij van Monti had geërfd, zat al jarenlang muurvast, ook al omdat beslissingen hierover in de Raad van Ministers unanimitie vereisten. Dat was voor Bolkestein een reden om hierbij voor besluitvorming gebaseerd op gekwalificeerde meerderheden te pleiten.⁷¹ Hij streefde op het terrein van de vennootschapsbelasting concurrentie na. Dat was tegen de stroom in, want lidstaten als Duitsland en Frankrijk wensten meer harmonisering van de tarieven, zodat ze niet tegen elkaar op hoefden te bieden met lagere tarieven, met als gevolg inkomstenderving.⁷² Bolkestein verwachtte dat het min of meer gelijktrekken van de belastingen alleen maar tot hogere belastingen zou leiden; concurrentie daarentegen 'houdt de regeringen scherp en zuinig'.⁷³ Bovendien achtte hij belastingen 'het hart van de politiek'; de hoogte van bijvoorbeeld de inkomsten- of vennootschapsbelasting moest worden bepaald door de lidstaten en niet door Brussel.⁷⁴ Wel wilde hij tot een gemeenschappelijke heffingsgrondslag (rekenbasis) van de vennootschapsbelasting komen om zo de transparantie van de nationale belastingstelsels te bevorderen, en een einde te maken aan concurrentiever-

storende belastingvoordelen die lidstaten ondernemingen soms boden. Bolkestein was verder voorstander van harmonisatie van indirecte belastingen, zoals accijnzen en btw. De hoogte van de btw varieerde binnen de Europese Unie van 15 tot 25 procent; hij wilde dat grote verschil verkleinen vanwege de versturende uitwerking op de interne markt.⁷⁵ Daarnaast werkte Bolkestein aan de invoering van een zogeheten 'bronbelasting' op de inkomsten uit spaartegoeden.

Overnamerichtlijn

Een essentieel onderdeel van het Actieplan voor financiële diensten was de overnamerichtlijn. De Europese Raad had in 2000 in Lissabon aan deze maatregel de hoogste prioriteit gegeven. Doel was de sterk uiteenlopende wetgeving in de verschillende lidstaten met betrekking tot grensoverschrijdende bedrijfsovernames te harmoniseren. Dat zou dan weer resulteren in grotere, 'pan-Europese bedrijfseenheden', die de concurrentiekracht van de Unie zouden vergroten.⁷⁶ De bestaande nationale wetgeving was er vaak op gericht de eigen bedrijven te beschermen, wat uiteindelijk ten koste zou gaan van de belangen van aandeelhouders. Een voorbeeld was het 'gouden aandeel' dat een familie of de overheid statutaire mogelijkheden bood de overname van een bedrijf tegen te houden.⁷⁷ Al vanaf het einde van de jaren tachtig was de Commissie bezig geweest met het opstellen van Europese regels die de beschermingsconstructies zouden openbreken en de rechten van de aandeelhouders verruimen. Een aantal lidstaten was echter niet voor een 'aandeelhoudersdemocratie' geporteerd; nationale regeringen (en ook ondernemingen en vakbonden) waren bang voor de gevolgen van al te eenvoudige bedrijfsovernames.

Voorals Duitsland werkte de plannen van Bolkestein tegen. Na de vijandige overname van een Duits staalbedrijf door een Brits concern vreesde Berlijn dat de plannen van de Commissie zouden leiden tot de uitverkoop van Duitse ondernemingen. De grootste lidstaat van de Unie kon echter niet veel meer doen om de voorstellen te veranderen, omdat de inhoudelijke discussie en politieke besluitvorming vrijwel waren afgerond. Voordat het Europees Parlement zich over de plannen uitsprak, oefende zowel kanselier Schröder als voormalig kanselier Helmut Kohl met succes druk uit op de Duitse europarlementariërs om tegen te stemmen, die op hun beurt het grootste deel van de sociaaldemocratische en christendemocratische fracties mee wisten te krijgen. De tegenstanders vonden dat de plannen de bedrijven

weerloos zouden maken en dat de rechten van de werknemers er bekaaid afkwamen.

Het plenaire debat in het Parlement op 3 juli 2001 kreeg bij de stemming over het voorstel een dramatische ontknoping. Tot verbijstering van Bolkestein staakten de stemmen: 273 leden waren voor, 273 tegen (bij 22 onthoudingen), waarmee volgens de parlementaire regels de richtlijn was verworpen. Parlementsvoorzitter Nicole Fontaine, een voorstander van de richtlijn, wilde haar stem niet uitbrengen. 'Jammer!' noteerde Bolkestein in zijn dagboek, maar dat was een understatement. Ontgoocheld legde hij de schuld voor zijn nederlaag bij Duitsland.⁷⁸

Dat het voorstel in het Parlement sneuvelde, lag niet alleen aan de goedgeoliede Duitse lobby, maar had ook te maken met Bolkesteins weinig flexibele opstelling, zo meent de sociaaldemocraat Julian Priestly, secretaris-generaal van het Parlement in de periode 1997-2007. 'A Commission fielding Bolkestein as its representative was likely to find that the traditional conciliatory, compromising role on this issue was somewhat beyond his emotional range.'⁷⁹ Bolkestein had geweigerd het omstreden artikel over de beschermingsconstructies te versoepelen, wat veel europarlementariërs in het verkeerde keelgat was geschoten. Hiermee zou hijzelf zijn kansen op succes hebben verkleind.⁸⁰

Na de afwijzing paste de Commissie het voorstel aan, maar ook hiertegen bleef Duitsland zich verzetten. Toen in november 2003 de Raad voor Concurrentievermogen (van de ministers van Economische Zaken van de Unie) zich erover boog, werd naar Bolkesteins mening het plan 'totaal gedenatureerd'.⁸¹ Vooral vanwege de ruimte die de lidstaten kregen om bedrijven al dan niet de mogelijkheid te geven zich te verdedigen tegen vijandige overnames (zonder de aandeelhouders daarbij te betrekken), wilde hij het voorstel intrekken. Bolkestein kreeg de Commissie hiervoor niet mee: zij wilde niet tegen de Raad ingaan, omdat deze zich unaniem achter de plannen had geschaard. Bolkestein kapittelde de Raad publiekelijk: 'If the Council continues to take decisions like that, the European Union will never attain its fixed objective to become the world's most competitive economy by 2010. I'm not going to pretend I am pleased with this agreement.'⁸² Desalniettemin nam het Europees Parlement in december 2003 de verwaterde versie aan – tegen de zin van Bolkestein.

Liberalisering van de postdiensten

Op andere terreinen had Bolkestein eveneens moeite om belangrijke onderdelen van de Lissabon-strategie voortvarend uit te voeren. In 2000 had de Europese Raad opgeroepen de liberalisering in sectoren zoals gas, elektriciteit en postdiensten te versnellen. Al in 1997 hadden de Raad en het Europees Parlement besloten dat er concurrentie moest komen op de postmarkt in de Unie, omdat die naar verwachting lagere prijzen en verbeterde dienstverlening met zich mee zou brengen. Bolkestein kreeg nu als taak die interne markt, met een omzet in 2000 van ongeveer 85 miljard euro, te voltooiën – ‘de zwaarste klus in zijn portefeuille’, aldus *Het Financieele Dagblad*.⁸³ De Nederlandse eurocommissaris moest de strijd aanbinden met (voormalige) staatspostdiensten in de lidstaten, die nog een monopolistische positie hadden.

Doel van Bolkestein was dat monopolie af te breken. Commerciële bedrijven konden al poststukken van meer dan 350 gram bezorgen (ongeveer drie procent van de totale postmarkt). Bolkestein wilde twintig procent extra van de postmarkt openen, onder meer door briefpost vanaf 50 gram met ingang van 2003 geheel vrij te geven. Ditmaal vond hij het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk en andere Zuid-Europese lidstaten op zijn pad. Zij vreesden dat de liberalisering ten koste zou gaan van de gegarandeerde ‘universele dienstverlening’, waarvan de postbezorging in verafgelegen en dunbevolkte gebieden de dupe zou worden.

Het Europees Parlement, dat in december 2000 debatteerde over de door Bolkestein voorgestelde postrichtlijn, liet er geen spaan van heel. Een meerderheid wilde niet verdergaan dan het vrijgeven van de markt voor post van 150 gram of meer. Het voortouw in het verzet nam de Britse socialist Brian Simpson, die Bolkesteins plannen eerder al ‘fundamentalistisch’ had genoemd en de Nederlander aanduidde als ‘de Hezbollah van de postmarkt’. Bolkestein beschuldigde zijn tegenstander van ‘demagogie’ en zag de weerstand vooral geïnspireerd door de vakbonden. Hij vond de marktopening van dertien procent die het Europees Parlement wilde toestaan ‘dérisoire, lächerlich’.⁸⁴

Aan het eind van het parlementaire debat onthield Bolkestein de euro-parlementariërs zijn ‘ongeverniste mening over deze afgang’ niet. Hij meende dat het Parlement zich in feite tegen de Lissabon-strategie had gekeerd en vond ‘dit niet echt een opbouwende weg voorwaarts’. Hij kreeg daarop de wind van voren van de Duitse christendemocraat Georg Jarzembowski, die sprak van ‘ongenuanceerde kritiek op de meerderheid van dit Parlement’

en van pogingen ‘ons de les te lezen’,⁸⁵ Bolkesteins medewerker Derk-Jan Eppink zag direct de ernstige gevolgen van wat hij de ‘verbale veldslag’ noemde. Een jaar na Bolkesteins aantreden was diens relatie met het Parlement geheel verzuurd. Aangezien er nog vier jaar met de volksvertegenwoordiging moest worden samengewerkt, stelde hij een charmeoffensief voor. Bolkestein ging eten met individuele leden en bezocht de fracties. De operatie lukte redelijk, aldus Eppink, ‘de afkeer [van Bolkestein, gv] verspreidde zich niet verder, maar bij moeilijke dossiers kwamen alle duivels weer boven’.⁸⁶

Uiteindelijk kwam er een aangepaste versie van de postrichtlijn tot stand, met afgezwakte doelen en over een langere periode uitgesmeerd. Met de nodige mitsen en maren zou in 2009 de interne postmarkt kunnen zijn voltooid. Bolkestein was niet al te enthousiast: ‘helaas moeten we tot 2009 wachten voor volledige liberalisatie’.⁸⁷ Door tegenstand van verschillende lidstaten zou zelfs dat jaar niet worden gehaald: volgens de huidige stand van zaken moeten in 2013 alle landen van de Unie hun postmarkt volledig hebben opengesteld.⁸⁸

Dienstenrichtlijn

Een ander wezenlijk onderdeel van de Lissabon-strategie waarvan de omzetting in wetgeving uiterst moeizaam verliep, was de dienstenrichtlijn. De dienstensector was in de meeste lidstaten goed voor zeventig procent van het bnp en van de werkgelegenheid, en was daarmee een enorme drijfkraft voor de economische ontwikkeling. De Europese Raad hechtte in 2000 grote waarde aan het verwijderen van de belemmeringen voor diensten binnen de Unie om de concurrentiekracht van het bedrijfsleven te vergroten. De richtlijn moest bijdragen aan de, door toenmalig Commissievoorzitter Jacques Delors geproclameerde, voltooiing van de interne markt: naast het vrije verkeer voor personen, goederen en kapitaal moesten ook de dienstverleners zich overal in de Unie vrijelijk kunnen vestigen en hun diensten aanbieden.

In januari 2004 presenteerde Bolkestein in de Commissie zijn voorstellen om een einde te maken aan allerlei administratieve en juridische vestigingseisen waarmee lidstaten hun markten voor aanbieders van diensten afschermden.⁸⁹ Hoewel de reikwijdte van de richtlijn groot was, ging de Commissie er tamelijk eenvoudig mee akkoord. De discussie ging vooral over kansspelen, wat Bolkestein wel goed uitkwam: ‘zo komen we niet toe aan meer heikele aspecten’.⁹⁰ Uitgangspunt van zijn plan was het beginsel van het

‘land van oorsprong’: wanneer een dienstverlener in de lidstaat waar hij was gevestigd aan alle voorwaarden voldeed, zou hij in alle lidstaten van de Unie zijn diensten kunnen aanbieden zonder dat er aanvullende eisen zouden gelden.⁹¹

Toen het Europees Parlement de plannen in september 2004 besprak, kreeg Bolkestein applaus. Het was een van zijn laatste daden als eurocommissaris. Dat het vervolgens helemaal misging met de dienstenrichtlijn, kan hem nauwelijks worden verweten. Toen het maatschappelijk protest ertegen op gang kwam, was Bolkestein inmiddels als Commissielid teruggetreden en wilde zijn opvolger zijn vingers er niet meer aan branden. In de Europese Unie begonnen vakbonden zich te kanten tegen de richtlijn, omdat die zou leiden tot de toestroom van goedkope arbeidskrachten uit de nieuwe lidstaten (‘sociale dumping’). Zij riepen het beeld op van de Poolse loodgieter die voor een Poolse salaris en op basis van Poolse arbeidsvoorwaarden in de West-Europese lidstaten de lokale loodgieter zou verdringen. Bolkestein bracht daartegen in dat de beloning niet naar Poolse maatstaven zou zijn maar op basis van die van de lidstaat waar die Pool werkte, aangezien dat principe al in Europese wetgeving was verankerd.⁹²

Tijdens de campagne voor het referendum over de Europese grondwet in Frankrijk die in mei 2005 werd gehouden, grepen de tegenstanders de tot ‘Frankenstein-richtlijn’ omgedoopte plannen aan als hét voorbeeld van het ‘asociale Europa’ dat voor de deur zou staan. De gewezen eurocommissaris Bolkestein reisde tegen de zin van de Nederlandse en Franse regering in april naar Parijs af om op een zelfbelegde persconferentie tegengas te geven en zijn dienstenrichtlijn te verdedigen. ‘Er is geen sprake van een dreigende prijsbrekende tsunami van Poolse loodgieters in Frankrijk. Kwamen ze maar. Ik zou best een loodgieter willen voor mijn buitenhuisje in Noord-Frankrijk, maar ik vind er geen.’⁹³ De Franse vakbonden waren zo kwaad op hem dat ze de elektriciteitskabels van zijn Franse woning onklaar maakten.

Door al het kabaal besloot de nieuwe Commissie het voorstel te laten vallen en af te wachten wat het Europees Parlement wilde. Dit leidde tot een nieuw voorstel, dat het Parlement uiteindelijk in november 2006 aanvaardde. Hierin was het land-van-oorsprongprincipe geschrapt; dienstverleners uit andere lidstaten moesten voldoen aan bijvoorbeeld de eisen van veiligheid en milieu in het land waar ze hun diensten aanboden (het bestemmingslandbeginsel). Ook werden bepaalde sectoren (zoals onderwijs, zorg en vervoer) gedeeltelijk van de richtlijn uitgesloten.⁹⁴ Opnieuw was een belangrijke richtlijn die Bolkestein had opgesteld door de Raad en het

Parlement behoorlijk uitgekleeft, wat natuurlijk de vraag opwerpt wat de positie van de Commissie was vis-à-vis deze andere Europese instellingen.

Europese Commissie

Bolkestein maakte dan wel deel uit van de Commissie, maar dat betekende bepaald niet dat hij zich geheel met dit orgaan vereenzelvigde. Hij had uitgesproken opvattingen over haar functioneren, en dat verheelde hij vanzelfsprekend niet. Om te beginnen had hij weinig met de werkwijze van de Commissie op. Het college boog zich over voorstellen waarover de verschillende ambtelijke diensten doorgaans in een eerder stadium overeenstemming hadden bereikt. Bovendien bemoeiden de leden zich meestal niet met elkaars portefeuille, ook al om eventuele toekomstige steun niet op het spel te zetten.⁹⁵ Het non-interventiebeginsel vierde hoogtij, zo constateerde Bolkestein misnoegd. Hij had er grote moeite mee dat er in de Commissie niet vrijelijk werd gedebatteerd, en nog meer dat bepaalde onderwerpen taboe waren. ‘Ook hier heeft de politieke correctheid toegeslagen,’ noteerde hij al op 3 november 1999, en het zou niet bij die ene keer blijven. Bij het asielzoekersprobleem (waar hij juist een grotere rol van de Unie wilde), kernenergie, het ‘rondpompen van geld’ via de Cohesie- en Structuurfondsen, het Europees federalisme en andere onderwerpen die Bolkestein aan de orde stelde, kreeg hij geen voet aan de grond.

De politieke correctheid bleek naar Bolkesteins mening ook duidelijk bij het eventuele lidmaatschap van de Unie voor Turkije – een kwestie die hij ‘de zaak der zaken’ noemde en ‘zwanger van onheil’ achtte.⁹⁶ In oktober 2004 besprak de Commissie het rapport over de vraag of Ankara had voldaan aan de gestelde politieke criteria (zoals onder meer het waarborgen van de democratie, de rechtsstaat en de mensenrechten) om op termijn de onderhandelingen over het lidmaatschap te starten. Alle Commissieleden waren van mening dat dat inderdaad in voldoende mate het geval was – met uitzondering van Bolkestein. De Nederlander vroeg Prodi nadrukkelijk om tegenover de buitenwacht niet de schijn op te houden dat er in de Commissie unanimitie bestond, ‘want die is er niet’. Hij meende dat als de stemming geheim was geweest, zowel de Europese Commissie als de Europese Raad zich in meerderheid tegen het Turkse lidmaatschap zou hebben uitgesproken.⁹⁷

Ook de taakstelling van de Commissie was voor Bolkestein een steen des aanstoets. Hij vond dat zij zich aan de ene kant niet voldoende met haar kerntaken bezighield – zoals de interne markt – en zich aan de andere kant

met veel te veel irrelevante zaken bemoeide, zoals bijvoorbeeld het thema voetgangersveiligheid. De neiging van de Commissie van alles te willen coördineren en steeds maar nieuw beleid te ontwikkelen, kwam volgens hem voort uit de institutionele structuur van de Unie – een verklaring die hij zoals hierboven al vermeld in 1986 reeds aanstipte. ‘Alle instellingen in de EU werken toe naar een uitbreiding van de taken, als een vloed van de zee die alle *inlets* en *outlets* vult.’⁹⁸ De Commissie moest in Bolkesteins optiek veel selectiever te werk gaan en scherper prioriteiten stellen door een uiterst strikte toepassing van het subsidiariteitsbeginsel. In dit opzicht sprak de rol die de Europese Conventie, die een ontwerp voor een Europese Grondwet voorbereidde, aan de nationale parlementen toebedeelde, hem erg aan.

Bolkestein ergerde zich ook aan het feit dat de Commissie zich veelvuldig aan vaandelvlucht bezondigde. Hij vond haar ‘zenuwachtig’ en weinig ‘heldhaftig’. ‘Waarom ontbeert de Commissie het zelfvertrouwen? Wij zijn bang voor het EP, voor de Raad, voor de vs. Waarom? Wij hebben de beschikking over krachtige middelen. Waarom aarzelen we die te gebruiken?’⁹⁹ Voor een deel lag het aan Prodi, die volgens Bolkestein als voorzitter vaak voorzichtig, zwak en weifelend opereerde, alhoewel de Italiaan de Nederlandse eurocommissaris vaak wel steunde wanneer die weer eens onder vuur lag vanuit een lidstaat. Bolkestein bracht het gebrek aan ‘burgermoed’ van de Commissie enerzijds in verband met het vrijwillige aftreden van de Commissie-Santer, dat blijkbaar diepe indruk had gemaakt op haar opvolger, en anderzijds met het volgens hem typische West-Europese gebrek aan zelfvertrouwen in de eigen cultuur.¹⁰⁰

Van de andere Europese instellingen had Bolkestein ook geen erg hoge dunk. De debatten in het Europees Parlement – waarmee hij veel moest samenwerken – ‘stellen werkelijk niets voor’, schreef hij op 13 juni 2000. Toen Bolkestein in discussie ging met Daniël Cohn-Bendit, de leider van de groene fractie, kwalificeerde hij dit nogal hooghartig als ‘waarschijnlijk het eerste echte debat dat ooit in dat Parlement is gehouden’.¹⁰¹ Voor de Europese Raad had Bolkestein nog minder achting. Toen dit orgaan in december 1999 Turkije officieel als kandidaat-lidstaat erkende, schreef hij schamper over ‘die amateurs van de Europese Raad’.¹⁰² Hij noemde de Raad publiekelijk de ‘slechtst werkende instelling’ van de Unie, omdat deze vaak niet geneigd was knopen door te hakken en de daad bij het (vaak hoogdravende) woord te voegen. Zijn kritiek kwam hem op een ‘belachelijke’ reprimande te staan van premier Jan Peter Balkenende.¹⁰³ De Raad sloeg in de ogen van Bolkestein nogal eens volledig de plank mis, niet alleen met

betrekking tot Turkije, maar bijvoorbeeld ook met de invoering van een laag btw-tarief op arbeidsintensieve diensten (zoals kappers en fietsenmakers). Bijeenkomsten van de Raad waarbij Bolkestein aanwezig moest zijn, vond hij maar tijdverlies.

Ondanks zijn kritiek op de Europese Commissie achtte Bolkestein het van het grootste belang dat dit orgaan zijn eigenstandige plaats tussen de Raad en het Parlement behield. Dat zij zou uitgroeien tot een soort ‘Europese regering’ wilde hij onder geen beding, maar een krachtige positie voor de communautaire Commissie, die geen speelbal zou zijn van de lidstaten of een secretariaat van de Raad maar zelfbewust haar recht van initiatief benutte, achtte hij voor het functioneren van de Unie van groot belang.¹⁰⁴ Dit was een pleidooi dat in de tijd van Bolkestein als vvd-leider nooit uit zijn mond was vernomen. ‘De communautaire methode garandeert een evenwicht tussen de instellingen en tevens een eerlijke balans tussen grote en kleine lidstaten.’¹⁰⁵ Anders dan de Europese Conventie was hij er dan ook een uitgesproken voorstander van dat na de uitbreiding van de Unie elke lidstaat een commissaris met stemrecht zou behouden om te voorkomen dat de Commissie tegenover de Raad aan kracht zou inboeten. Bolkestein wilde dit ook om de samenhang binnen de Unie te bevorderen. Er diende naar zijn mening één plek te zijn waar alle lidstaten gelijk waren: in de Verenigde Staten was dat de Senaat, in de Europese Unie de Europese Commissie.¹⁰⁶

Slot

Nadat Bolkestein geruime tijd de indruk had gewekt aan te koersen op een tweede termijn als eurocommissaris – en daarvoor ook de steun van Den Haag had verkregen –, liet hij in mei 2004 weten toch niet beschikbaar te zijn. Hij wilde tijd hebben om het boek te schrijven dat hij al vanaf zijn vijfentwintigste in zijn hoofd had, over de rol van de intellectuelen in de politiek en hun verhouding tot de democratie. Daarmee kwam in november 2004 een einde aan zijn lidmaatschap van de Europese Commissie.

Was Bolkestein een euroscepticus? Zelf wilde hij altijd weinig van die aanduiding weten, zoals bijvoorbeeld ook in september 1999 bleek tijdens de hoorzitting in het Europees Parlement. In 1996 gaf hij in een interview echter zelf als antwoord op deze vraag: “In zeker opzicht wel, ja.” *In welk opzicht?* “Dat ik het federale ideaal verwerp en vind dat we de unanimiteitsregel [...] overeind moeten houden.”¹⁰⁷ Hiermee gaf Bolkestein precies aan waar voor hem de grens lag. Als ‘Amsterdams koopman’ was hij een

groot voorstander van de Europese integratie op economisch terrein ('markt en munt'), maar stond hij op de rem zodra de eenwording een politieke dimensie kreeg. Zijn critici beweerden dat beide domeinen niet zo eenvoudig van elkaar te scheiden waren: de ook door Bolkestein gewenste strikte handhaving van het Stabiliteitspact bijvoorbeeld zou gebaat zijn bij een politieke unie.

Zijn ervaringen als eurocommissaris lijken Bolkestein wel ontvankelijker te hebben gemaakt voor de communautaire benadering: hij had zelf regelmatig te kampen gehad met de verlamme effecten van de intergouvernementele besluitvorming.¹⁰⁸ In 2001 zei hij zelfs: 'Het Europees bolwerk overstijgt het economische', en brak hij een lans voor een 'gemeenschappelijke aanpak' op het terrein van het buitenlands en veiligheidsbeleid. Veel illusies koesterde hij hierbij overigens niet.¹⁰⁹

Maakte de scepsis van Bolkestein ten aanzien van de politieke integratie hem minder geschikt als eurocommissaris? Een antwoord op die vraag hangt onder meer af van wat het tweede kabinet-Kok, dat hem had voorgedragen, voor ogen stond. Wanneer Den Haag met de kandidatuur van Bolkestein een impuls wilde geven aan een versterking van de supranationale structuren van de Europese Unie, dan was hij hiertoe vanwege zijn antifederalistische – hij zou zelf zeggen: realistische – instelling minder geëquipeerd. Eurocommissarissen zijn echter geen nationale zetbazen; zij worden geacht onafhankelijk van hun regeringen te functioneren, al schortte het daar tot Bolkesteins ergernis in de Commissie-Prodi wel eens aan. De afstand tussen hem en Den Haag bleef altijd groot.

Wanneer wordt gekeken naar de portefeuille van Bolkestein, dan lijken zijn reserves tegen verdergaande politieke integratie minder problematisch te zijn. De verdere verwezenlijking van de interne markt, de hoofddoelstelling van de Europese integratie sinds 1957, was in de eerste plaats economisch (en later ook monetair) van karakter en vormde het leeuwendeel van zijn werkzaamheden als eurocommissaris. Met communautaire regelgeving op dit vlak had hij geen enkele moeite, integendeel. Hij stoorde zich zeer aan het onvermogen van Raad en Parlement om hier doortastend te werk te gaan, aan de laksheid waarmee de lidstaten de Europese richtlijnen omzetten in nationale wetgeving, en aan het gemak waarmee de grote lidstaten de hand lichten met de regels van het Stabiliteitspact.

Toch bleef zijn inbreng in de Europese Commissie niet beperkt tot uitsluitend economische aangelegenheden. Bolkestein zou Bolkestein niet zijn wanneer hij zich niet zou hebben bemoeid met politieke kwesties die buiten zijn portefeuille lagen maar nauw verbonden waren met de Europese

integratie, zoals de toetreding van Turkije, de Structuurfondsen, het gemeenschappelijk landbouwbeleid, de toekomstige inrichting van Europa in verband met de Europese Conventie en, niet in de laatste plaats, de taakstelling van de Europese Commissie. Bij al deze gevoelige thema's nam hij een standpunt in dat de federalisten tegen de haren instreek: er zijn grenzen aan Europa, zowel geografisch als beleidsmatig. De Europese Unie doet veel te veel, zij moet zich tot haar kerntaken beperken (die hij destijds al bij de beoordeling van het Verdrag van Maastricht formuleerde). En ook al deed Bolkesteins mening ertoe – gaandeweg was hij uitgegroeid tot een van de vooraanstaande en gezaghebbende eurocommissarissen; zelfs criticaster Lagendijk rekende hem tot 'de top van de Commissie' – op deze terreinen bereikte hij daarmee in de Commissie niet veel; daarvoor waren in dit milieu veel van zijn standpunten te tegendraads en excentriek.¹¹⁰

Of deze opvattingen van Bolkestein, die in Brussel bepaald geen gemeengoed waren, hem als eurocommissaris in de weg hebben gezeten – de vraag die de journalist van *The Economist* zich stelde –, is niet eenvoudig na te gaan. Dat hij regelmatig veel weerstand opriep, had deels met zijn portefeuille te maken. Het wegruimen van barrières op de interne markt leidt immers per definitie tot protest bij de gevestigde belanghebbenden; zelf vergeleek hij het met 'pulling teeth – a bloody and painful business'.¹¹¹ Critici beschouwden Bolkestein daarentegen als een soort 'liberaliseringsfundamentalist' die zwoer bij de vrije markt en het sociale aspect van zijn beleid veronachtzaamde. De hardnekkige en uitgesproken ideologische wijze waarop hij aan zijn plannen vasthield, joeg velen tegen hem in het harnas. Bolkestein was nu eenmaal rechtlijnig, principieel en eigenzinnig. Enerzijds kon hij charmant en hoffelijk zijn, anderzijds nam hij geen blad voor de mond. Hij was voorstander van heldere stellingnames en van '*le choc des opinions*'.¹¹² Net als in de Nederlandse politiek had hij ook op Europees niveau soms de neiging te polariseren. In het Europees Parlement zocht Bolkestein niet zozeer het compromis als wel zijn eigen gelijk. 'Frits moest het van de confrontatie hebben, niet van het amechtig zoeken naar consensus', aldus zijn medewerker Eppink, met als gevolg dat een charmeoffensief zijn relatie met de europarlementariërs moest verbeteren.¹¹³ Daarnaast was hij afhankelijk van de Raad van Ministers en van de Europese Raad. Deze complexe positie te midden van een aantal politieke actoren vereist de vaardigheid om te schipperen en bruggen te bouwen, maar daartoe was de weinig buigzame Bolkestein niet altijd in staat.¹¹⁴

Dit alles zal er allemaal in meerdere of mindere mate toe hebben bijgedragen – samen met de opstelling van met name de grote lidstaten, die hun

belangen niet uit het oog verloren – dat speerpunten van het liberaliseringsproject van de Unie in het kader van de Lissabon-strategie – zoals de post-, de overname- en dienstenrichtlijn – slechts na veel geharrewar in verwaterde vorm tot stand kwamen. Bolkestein trok eveneens op andere voor hem essentiële punten aan het kortste eind, zoals het Turks Unielidmaatschap en de stringente toepassing van het Stabiliteitspact.

Daarnaast kon Bolkestein ook op successen bogen. De vrijwel volledige uitvoering van het financiële Actieplan werd in Brussel als zijn belangrijkste wapenfeit gezien – ook door hemzelf. Ook wist hij een akkoord tot stand te brengen over het heffen van belastingen op buitenlandse spaarrekeningen in Europa.¹⁵ Hij slaagde er eveneens in de netelige kwestie van de wederzijdse erkenning van de accountantscontrole door de Verenigde Staten en de Unie tot een goed einde te brengen, en zo is er wel meer. Zijn invloed in Brussel lijkt echter niet groot te zijn geweest, in de zin dat zijn kritiek op het functioneren van de Unie effect sorteerde. Bolkestein kan zich troosten met de gedachte dat er in Nederland eveneens een tijd overheenging voordat zijn opvattingen ruimere weerklink vonden...

Noten

¹ 'Frits Bolkestein, an almost sceptical EU commissioner', *The Economist*, 3 mei 2001.

² *Het Parool*, 21 juli 1998.

³ Max van Weezel en Leonard Ornstein, *Frits Bolkestein. Portret van een liberale vrijbuiters* (Amsterdam 1999) 30; Ton F. van Dijk, Marc Josten en Steven de Vogel, 'Frits Bolkestein, een geslaagde onderneming. De ongeautoriseerde biografie', *Vrij Nederland*, 16 maart 1996, 32-36, 39-42, 45-47 en 51-52, aldaar 32. Zie ook Casper Kirkels, *Architect van onderwijsvernieuwing. Denken en daden van Gerrit Bolkestein 1871-1956* (Amsterdam 2008).

⁴ Frits Bolkestein, *De engel en het beest. Opstellen over politiek* (Amsterdam 1990) 11.

⁵ Frénk van der Linden en Pieter Webeling, 'vvd-leider Frits Bolkestein: "Ik was het liefst Napoleon geweest"', in: Idem (red.), *Paarse striptease. Ontmaskerende ontmoetingen met Haagse helden* (Amsterdam en Antwerpen 1998) 24-35, aldaar 33.

⁶ Van Weezel en Ornstein, *Frits Bolkestein*, 29; Annejet van der Zijl, 'Frits en de wereld. De jonge jaren van Bolkestein', *HP/De Tijd*, 15 september 1995, 30-38, aldaar 32.

⁷ Frits Bolkestein, *Onverwerkt verleden* (Amsterdam 1998) 8.

⁸ Bolkestein, *De engel en het beest*, 11; zie ook idem, 'Zachte heelmeesters', *NRC Handelsblad Magazine*, februari 2004, 44-54.

⁹ Van Dijk, Josten en De Vogel, 'Frits Bolkestein, een geslaagde onderneming', 35; René Zwaap, 'De rancune van een mega-ego: Frits Bolkestein', *De Groene Amsterdammer*, 5 april 1989, 13.

¹⁰ *NRC Handelsblad*, 5 maart 1994.

- ¹¹ Frénk van der Linden, “‘Wat geef ik dan om zo’n geweten? Schone handen, ja, maar vooral lamme’. Frits Bolkestein en de nieuwe Nederlandse ziekte”, *De Tijd*, 23 juli 1982, 10-14, aldaar 12.
- ¹² Bolkestein, *De engel en het beest*, 19.
- ¹³ *NRC Handelsblad*, 5 maart 1994.
- ¹⁴ Van der Linden, “‘Wat geef ik dan om zo’n geweten?’”, 12; Van der Linden en Webeling, ‘vvd-leider Frits Bolkestein’, 25.
- ¹⁵ Jos Schneider, ‘Mr Frits Bolkestein: “De prestatie­maatschappij is een voorwaarde voor onze overleving”’, *Haagse Post*, 25 februari 1984, 10-12, aldaar 10; PVDA-coryfee Ed van Thijn beweert dat Bolkestein eerst van plan was geweest lid te worden van de PVDA. ‘Hij zei dat hij het voornemen had lid van de PVDA te worden. Hij wilde het meest rechtse partijlid worden – op Wim Duisenberg na.’ Bolkestein ontkent dit verhaal; zie Van Weezel en Ornstein, *Frits Bolkestein*, 32-33.
- ¹⁶ Schneider, ‘Mr Frits Bolkestein’, 10.
- ¹⁷ Bolkestein, *De engel en het beest*, 14; Remy Dijkman, ‘Vice-fractie­voorzitter Frits Bolkestein: “Nederland moet af van die middelmaat”’, *Vrijheid en Democratie*, 14 oktober 1986, 2-4.
- ¹⁸ Daan Dijkman, ‘vvd-buitenland­specialist Frits Bolkestein: “Je kunt ons wel gebrek aan visie verwijten, maar wij wijken toch af van het conventionele standpunt inzake Zuid-Afrika”’, *Haagse Post*, 17 maart 1979, 8-11, aldaar 10.
- ¹⁹ Van Weezel en Ornstein, *Frits Bolkestein*, 59.
- ²⁰ Dijkman, ‘vvd-buitenland­specialist Frits Bolkestein’, 10.
- ²¹ Ben Heinrichs, Christine Otten en Max van Weezel, ‘Rudolf de Korte: “Lubbers en ik liggen elkaar uitstekend. Dat wordt goed samenspel”’, *Vrij Nederland*, 19 juli 1986, 1-2; Van Dijk, Josten en De Vogel, ‘Frits Bolkestein, een geslaagde onderneming’, 42.
- ²² Leonard Ornstein en Max van Weezel, ‘Frits Bolkestein laat zich niet intimideren’, *Vrij Nederland*, 20 oktober 1990, 12-13, aldaar 12.
- ²³ Van der Linden en Webeling, ‘vvd-leider Frits Bolkestein’, 30.
- ²⁴ Gerrit Voerman en Erwin Dijk, ‘Van kiesvereniging tot moderne politieke partij’, in: Patrick van Schie en Gerrit Voerman (red.), *Zestig jaar vvd* (Amsterdam 2008) 93-135, aldaar 120.
- ²⁵ Arendo Joustra en Willem Wansink, “‘Adieu kroonprinsen, ik ben net begonnen.” Gesprek met vvd-lijsttrekker en kandidaat-premier Frits Bolkestein’, *Elsevier*, 16 april 1994, 14-16, aldaar 14; F. Bolkestein, *Grensverkenningen. Dagboek van een Eurocommissaris* (Amsterdam 2005) 84.
- ²⁶ Van Weezel en Ornstein, *Frits Bolkestein*, 11.
- ²⁷ Jaap Jansen en Willem Wansink, “‘Ik ben een sociaal-kapitalist.” vvd-leider Bolkestein en het gevecht tegen de mode van de dag’, *Elsevier*, 10 december 1994, 12-14 en 16, aldaar 16.
- ²⁸ Rinke van den Brink, ‘De verloedering van een liberaal. Frits Bolkestein’, *Vrij Nederland*, 19 maart 1994, 11.
- ²⁹ *De Volkskrant*, 12 september 1991.
- ³⁰ Jaap Jansen en Arendo Joustra, ‘19de-eeuws politicus’, *Elsevier*, 21 december 1991, 106-107, 109, 111-112, aldaar 109.

³¹ Syp Wynia, “Wij zijn te aantrekkelijk voor asielzoekers.” Frits Bolkestein en de verkiezingscampagne’, *Elsevier*, 3 januari 1998, 34-36, aldaar 35.

³² Van Weezel en Ornstein, *Frits Bolkestein*, 148, 164, 200; Leonard Ornstein en Max van Weezel, ‘Leren leven met Frits Bolkestein. Vijf vvd’ers over hun politiek leider’, *Vrij Nederland*, 25 april 1998, 40-44, aldaar 42.

³³ *De Volkskrant*, 12 september 1991.

³⁴ Zie voor een overzicht van de opstelling van de vvd ten aanzien van de Europese integratie C.M. Lesterhuis, ‘Van wantrouwen tot geestdrift: de vvd en Europa’, *Internationale Spectator*, 36 (1982) 230-238; G.A. van der List, *De macht van het idee. De vvd en het Nederlandse buitenlands beleid 1948-1994* (Leiden 1995); S. Rozemond, *Bolkestein en de Eurosceptis* (Den Haag 1996).

³⁵ ‘Matiging lonen en prijzen noodzaak’, *Vrijheid en Democratie*, 31 maart 1972, 6-8, aldaar 8.

³⁶ *Programma vvd Tweede-Kamerverkiezingen 1989*.

³⁷ ‘Stellingen voor de Themadag Europa over de institutionele aspecten van het Europese integratieproces’, *Vrijheid en Democratie*, januari/februari 1992, 9-10, aldaar 9.

³⁸ F. Bolkestein, ‘De toekomstige rol van de overheid in de economie’, *Liberaal Reveil*, 1 (1986) 10-14, aldaar 13.

³⁹ Verbatim partijraad 21 september 1991, 9; collectie Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP).

⁴⁰ René Dijkman, ‘Nederlands EPU-voorstel was politieke afgang’, *Vrijheid en Democratie*, oktober 1991, 8; zie ook de voor 2011 voorziene studie van Jan Willem Brouwer, Anjo G. Harryvan en Jan van der Harst over de opstelling van de Nederlandse politiek ten aanzien van de Europese integratie in de periode 1945-2010.

⁴¹ Zie onder meer *NRC Handelsblad*, 20 november 1991; Leo Ornstein, ‘Van Eekelen tegen Bolkestein. Ook de vvd heeft nu haar ruzie’, *Vrij Nederland*, 6 april 1996, 8-9; Jaap Jansen, “Ze willen ons zeker beschadigen.” vvd-leider Bolkestein en zijn partijgenoten richten hun toorn op “de media”’, *Elsevier*, 13 april 1996, 12-14 en 16, aldaar 14.

⁴² Van der List, *De macht van het idee*, 304; *NRC Handelsblad*, 15 juni 1992; *de Volkskrant*, 15 en 16 juni 1992.

⁴³ *NRC Handelsblad*, 14 maart 1992; Frits Bolkestein, *Het heft in handen. Essays* (Amsterdam 1995) 85-86.

⁴⁴ Van der List, *De macht van het idee*, 384.

⁴⁵ F. Bolkestein, *Woorden hebben hun betekenis. Essays* (Amsterdam 1992) 88-89.

⁴⁶ *De Volkskrant*, 25 februari 1995.

⁴⁷ *Algemeen Dagblad*, 7 april 1997; ANP-bericht, 4 april 1997; Rozemond, *Bolkestein en de Eurosceptis*, 15.

⁴⁸ Eric Vrijzen, “Zonder de euro kan ook”’, *Elsevier*, 21 juni 1997, 12-15, aldaar 15.

⁴⁹ Zie onder meer *Het Parool*, 15 april 1998; *Algemeen Dagblad*, 16 april 1998; *NRC Handelsblad*, 16 april 1998.

⁵⁰ Bolkestein, *Grensverkenningen*, 11.

⁵¹ *Brabants Dagblad*, 20 juli 1998; zie ook *Het Parool*, 21 juli 1998.

⁵² Bolkestein, *Grensverkenningen*, 12.

⁵³ *NRC Handelsblad*, 9 april 1999.

- ⁵⁴ Joost Lagendijk en Richard Wouters, *Een Euroscepticus in Brussel? Frits Bolkestein over de Europese Unie* (Brussel 1999).
- ⁵⁵ 'Hoorzitting met de heer Bolkestein', 14; zie www.europarl.europa.eu/hearings/europeancommission/1999/bolkestein.pdf.
- ⁵⁶ *De Volkskrant*, 18 juli 1999; vraaggesprek met F. Bolkestein, 26 augustus 2009.
- ⁵⁷ Derk-Jan Eppink, *Europese mandarijnen. Achter de schermen van de Europese Commissie* (Tielt 2007) 69.
- ⁵⁸ 'Hoorzitting met de heer Bolkestein', 14.
- ⁵⁹ *Algemeen Dagblad*, 7 september 1999.
- ⁶⁰ 'Hoorzitting met de heer Bolkestein', 14; zie ook Marco van Lierop, 'De liberale gidspartij van Europa. In gesprek met Frits Bolkestein', *Idee. Tijdschrift van het wetenschappelijk bureau van D66*, oktober 1998, 8-10, aldaar 10.
- ⁶¹ 'Hoorzitting met de heer Bolkestein', 6.
- ⁶² Tweede verslag over de implementatie van de internemarktstrategie 2003-2006, 27 januari 2005, 16; 'Internal Market Scorebord', nr. 13, juli 2004; zie ook 'Scorebord van de interne markt', 5 mei 2003.
- ⁶³ Bolkestein, *Grensverkenningen*, 252.
- ⁶⁴ *Het Financieele Dagblad*, 29 januari 2004; *Handelsblatt*, 20 oktober 2004.
- ⁶⁵ Bolkestein, *Grensverkenningen*, 185.
- ⁶⁶ Bolkestein, *Grensverkenningen*, 205, 207 en 208; bericht ANP, 17 november 2002; *NRC Handelsblad*, 18 november 2002; Eppink, *Europese mandarijnen*, 217-218.
- ⁶⁷ *NRC Handelsblad*, 28 en 29 november 2003, 14 juli 2004; *de Volkskrant*, 14 juli en 15 december 2004; Bolkestein, *Grensverkenningen*, 263.
- ⁶⁸ *De Volkskrant*, 30 maart 2000.
- ⁶⁹ Bolkestein, *Grensverkenningen*,
- ⁷⁰ Frits Bolkestein, 'Learning the lessons of the Financial Services Action Plan', europa.eu, 1 september 2009.
- ⁷¹ Frits Bolkestein, 'No time to get wobbly'. Address at ELDR Annual Congress, 13 november 2003.
- ⁷² *De Volkskrant*, 17 maart 2007; Syp Wynia, 'Europese Commissie: het kabinet Bolkestein', *Elsevier*, 17 juli 1999, 10-11.
- ⁷³ Frits Bloemendaal, 'Geen spat veranderd', *HP/De Tijd*, 29 juni 2001, 40-45, aldaar 43.
- ⁷⁴ *NRC Handelsblad*, 21 maart 2001.
- ⁷⁵ H.H.J. Labohm en M.G.K. Kreuger, 'Ik geloof niet in een federaal Europa. Interview met Frits Bolkestein', *Liberaal Reveil*, 43 (2002), 2 (april), 13-17, aldaar 17.
- ⁷⁶ *Het Financieele Dagblad*, 23 mei 2003; europa.eu, 1 september 2009.
- ⁷⁷ Zie Eppink, *Europese mandarijnen*, 238-244.
- ⁷⁸ Bolkestein, *Grensverkenningen*, 141; *Trouw*, 5 juli 2001, *Het Financieele Dagblad*, 10 mei 2004.
- ⁷⁹ Julian Priestly, *Six battles that shaped Europe's Parliament* (Londen 2008) 130; zie ook *Financial Times*, 6 maart 2003.
- ⁸⁰ *NRC Handelsblad*, 5 juli 2001.
- ⁸¹ Bolkestein, *Grensverkenningen*, 254.
- ⁸² Euroobserver.com, 28 november 2003.
- ⁸³ *Het Financieele Dagblad*, 2 juni 2000.

- ⁸⁴ *Trouw*, 15 juni 2000; Bolkestein, *Grensverkenningen*, 79 en 108-109.
- ⁸⁵ Bolkestein, *Grensverkenningen*, 108; Handelingen Europees Parlement, 13 december 2000, zie www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+CRE+2000I213+ITEM-001+DOC+XML+Vo//NL
- ⁸⁶ Eppink, *Europese mandarijnen*, 235 en 238.
- ⁸⁷ Bolkestein, *Grensverkenningen*, 176.
- ⁸⁸ www.europa-nu.nl, 9 september 2009.
- ⁸⁹ Eppink, *Europese mandarijnen*, 245-252.
- ⁹⁰ Bolkestein, *Grensverkenningen*, 13 januari 2004, 263.
- ⁹¹ *NRC Handelsblad*, 26 november 2006.
- ⁹² Frits Bolkestein, 'Een ondernemend Europa', 21 september 2004.
- ⁹³ *Trouw*, 7 april 2005; *NRC Handelsblad*, 6 april 2005.
- ⁹⁴ 'Dienstenrichtlijn'; www.europa-nu.nl, 8 juli 2009.
- ⁹⁵ Eppink, *Europese mandarijnen*, 117-118; B. van der Velden, *De Europese onmacht. Scènes uit de achterkamers* (Amsterdam 2005) 170.
- ⁹⁶ Bolkestein, *Grensverkenningen*, 246 en 299; zie ook Frits Bolkestein, in samenwerking met Derk-Jan Eppink, *De grenzen van Europa* (Tielt 2004) 22.
- ⁹⁷ Bolkestein, *Grensverkenningen*, 290; zie ook euobserver.com, 14 oktober 2004. Op grond van de positieve aanbevelingen van de Commissie besloot de Europese Raad in december 2004 dat de onderhandelingen met Ankara in oktober 2005 konden beginnen.
- ⁹⁸ Bolkestein, *Grensverkenningen*, 142; idem, *De grenzen van Europa*, 20.
- ⁹⁹ *Ibidem*, 43, 276, 254; zie ook *Trouw*, 7 november 2003.
- ¹⁰⁰ Bolkestein, *Grensverkenningen*, 300; *Trouw*, 7 november 2003.
- ¹⁰¹ Bolkestein, *Grensverkenningen*, 81 en 161.
- ¹⁰² *Ibidem*, 197; Bolkestein, *De grenzen van Europa*, 22
- ¹⁰³ Bolkestein, *Grensverkenningen*, 256; zie ook Eppink, *Europese mandarijnen*, 257.
- ¹⁰⁴ *NRC Handelsblad*, 21 maart 2001 en 14 juni 2002; Frits Bolkestein, 'Uittrekksels van de Willem van Oranjelezing', 22 juni 2000, 3.
- ¹⁰⁵ Frits Bolkestein, 'Europa na Nice'. Hofstadlezing, 26 januari 2001, 4. Nederlandse euoparlementariërs als Lagendijk, Maij-Weggen en Van den Berg vonden al in juni 2001 dat hij was 'bekeerd'; zie Bloemendaal, 'Geen spat veranderd', 43.
- ¹⁰⁶ Bolkestein, *Grensverkenningen*, 205-206; idem, *De grenzen van Europa*, 29.
- ¹⁰⁷ Frits Bloemendaal, 'Frits Bolkestein: "De ontevredenheid over Europa groeit"', *Haagse Post*, 13 februari 1996, 6-8, aldaar 7.
- ¹⁰⁸ Joost Lagendijk, *De Marktmeester van Europa. Vijfjaar Bolkestein in Brussel* (Utrecht 2004) 8-9.
- ¹⁰⁹ Bolkestein, 'Europa na Nice', 4; Bolkestein, *De grenzen van Europa*, 27.
- ¹¹⁰ Bloemendaal, 'Geen spat veranderd', 43; zie ook Bolkestein, *Grensverkenningen*, 174.
- ¹¹¹ *Financial Times*, 14 juli 2004.
- ¹¹² Gerard Driehuis en Daan Dijkman, 'Een goed gesprek', *HP/De Tijd*, 14 september 1990, 46-49, aldaar 48; *Handelsblatt*, 20 oktober 2004.
- ¹¹³ *NRC Handelsblad*, 10 mei 2004; M. van Weezel, 'De rechtsbuiten van Europa', *Vrij Nederland*, 26 juni 2004, 24-28, aldaar 27-28.
- ¹¹⁴ Sheila Sitalsing, 'Frits heeft het zwaar', *Elsevier*, 21 juli 2001, 48-49.
- ¹¹⁵ *Dagblad van het Noorden*, 22 november 2004.